

TDK PÁLYAMUNKA

A kora újkori női olvasás nyomában

Témavezető:

Dr. habil. Hegyi Ádám, PHD

Szerző:

Horváth Tünde

Szeged, 2025. 01. 06.

A kora újkori női olvasást, annak lehetőségeit, meglétének bizonyítékait igazolni nehéz feladat, hiszen igen csekély számú forrásanyag áll rendelkezésünkre. Az olvasási szokások felvázolása előtt azonban figyelembe kell vennünk a kora újkori női nevelés helyzetét, hiszen a taníttatás alapfeltételét jelentette egy nő írni és olvasni tudásának. A kora újkori nő – gazdagabb, főúri asszonyok – műveltségét, nem az iskolából tanulta és szerezte. A lányok oktatását a kor nem igazán szorgalmazta, ezért a főúri házban született leányok otthon tanultak meg írni és olvasni. A szegényebb rétegekben, azaz a kora újkori Magyarország jelentős társadalmi többségében, de még a nemességben is jellemző volt a női analfabetizmus. A lányok taníttatását Pázmány Péter „üdvösséges” dolognak tartotta, de nem ő volt az egyetlen, aki a nőnevelés védelmére állt. Mikes Kelemen 1719. június 18-án íródott Törökországi levelek 27. részében például néniét dicséri azért, mert az franciául tanult:¹

„...Azt írta volt kéd a minap, hogy már ért franciául. Aztot igen jól cselekszi kéd, hogy idegen nyelvet tanul. Bár a mi földink azon volnának, hogy idegen nyelvre tanyíttatnák gyermekeket. De az olyan állapottal oly keveset gondolnak, hogy még csak az írásra és az olvasására sem kényszerítenék a leányokat, hogyha csak azoknak nem volna arra kedvek. Azt a két dolgot pedig egy nemesleánynak nemcsak illik, de szükséges tudni. ...”² Későbbi levelében (62.), még azt is hozzáteszi, hogy azért fontos egy lány nevelése, mert amikor belőle asszony lesz, akkor tudja helyesen nevelni saját gyermekét, ha megvan hozzá a kellő tudása és műveltsége.³

Műveltségüket akár könyvek olvasásával is szerezhették, hiszen már a XVI. században voltak női olvasók és könyvtulajdonosok, melynek legfőbb bizonyítékai a hagyatéki összeírásokból származnak. A vallásgyakorlást szolgáló könyvek mellett akadtak a napi teendők elvégzését segítő dokumentumok is. Általánosságban azonban elmondható, hogy ha egy könyv – a XVII. század második feléig – egy nő tulajdonára volt írva, azt általában elhunyt édesapjától vagy férjétől örökölte. Csupán a század második felében tűnnek fel olyan könyvek, amelyek ténylegesen a nő tulajdonát képezték. Kifejezett asszony által összeállított és használt könyvtárakról csak a XVIII. századtól tudunk. Olvasmányaik a vallásos könyvek mellett a különböző szakácskönyvek és a szépirodalmi kiadványok voltak. A XVI. században szórazótató olvasmánynak számítottak az ókori írók művei, ritkábban német, olasz vagy francia

¹ KÉRI Katalin, „Női élet, leánynevelés a XVI-XVIII. századi Magyarországon”, in *Női élet, leánynevelés az újkorban* 106-136 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2015) 113-136.

² HOPP Lajos szerk., Mikes Kelemen: *Törökországi levelek és misszilis levelek*, Mikes Kelemen összes művei 1. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 39.

³ KÉRI Katalin, „Női élet, leánynevelés a XVI-XVIII. századi Magyarországon”, in *Női élet, leánynevelés az újkorban* 106-136 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2015), 117-118..

irodalmak.⁴ Érdemes említést tenni a kolostorokban élő apácák olvasási szokásairól is, melyek egészen a középkorra vezethetők vissza. Bár az apácák származásáról keveset tudunk, ennek ellenére az ismertebb kolostorokban – nem minden rendtag esetében – de vannak életrajzi adataink, amik alapján megállapítható például, hogy a Margit-szigeti domonkosok és az óbudai klarisszák között is sokszor arisztokrata vagy nemesi származású apácák éltek. Az apácák gyakran kapcsolódtak be a leánynevelésbe azáltal, hogy olyan nemesi vagy polgári származású lányokat is tanítottak, akik később nem lettek rendtagok. A kétféle munka, a hímzés és a varrás mellett pedig az anyanyelvű könyvek olvasása is részét képezte tevékenységeiknek.⁵ Kinizsi Pálné Magyar Benigna saját imádságos könyvvvel, a Festetics-kódexszel rendelkezett, melyet a nagyvázsonyi pálosok kolostorában másoltak az asszonynak.⁶

Mivel a főúri és a nemes asszonyok életük jelentős részét férjük távollétében élték le, így a birtok igazgatását és a családfő szerepét is gyakran a nők töltötték be. Ehhez azonban elengedhetetlen volt az olvasni és írni tudás. A XVII. század második felére a főúri könyvtárakban szinte mindenütt megjelennek a gazdálkodással és az udvari élet szervezésével kapcsolatos írások, amik segíthették az asszonyok munkáját.⁷ A női nevelésről viszont még így is kevés forrásanyag áll rendelkezésünkre, hiszen a kora újkorban Magyarországon és Erdélyben sem készült annyi írott mű a leányok neveléséről, mint a nyugati országokban. Ennek ellenére a nők közti levelezésekből igazán hiteles forrást kapunk a kora újkori viszonyokról, hiszen egy 1879-ben kiadott gyűjteményes kötetben 1515 és 1709 között íródott levelek találhatók, melyek reprezentálják a női nevelést, olvasást, szokásokat és az akkori életvitelt is.⁸

A XVIII-XIX. század fordulóján a könyvkiadás jelentős változáson ment keresztül, ami az olvasás forradalmához vezetett. A könyvkiadók nagyobb példányszámban jelentették meg műveiket, valamint a női olvasóknak szánt írások is megnövekedtek. Néhány művet például, kifejezetten a „szépnemnek” ajánlottak, ilyen volt az 1798-tól 1803-ig tartó *Rózsa Szín Gyűjtemény* kalandos történeteket tartalmazó könyvsorozat is. Az olvasóközönség kiszélesedésével párhuzamosan egyre több műfaj jelent meg az irodalomban. Népszerűek voltak az úgynevezett polgári regények, melyek alapvető szórakoztató funkciója mellett, szerelemmel

⁴ MONOK István, „A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16-17. században”, in *A zsoldártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014), 82-87.

⁵ KÖSZEGHY Péter szerk., *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: Középkor és kora újkor*, Magyar Művelődéstörténeti Lexikon 8., (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 246.

⁶ Országos Széchényi Könyvtár: Festetics-kódex, <https://www.oszk.hu/kiadvany/festetics-kodex>

⁷ MONOK István, „A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16-17. században”, in *A zsoldártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014), 82-87.

⁸ KÉRI Katalin, „Női élet, leánynevelés a XVI-XVIII. századi Magyarországon”, in *Női élet, leánynevelés az újkorban* 106-136 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2015), 107-109.

vagy házassággal kapcsolatos pszichológiai problémákat is felvetettek, emellett életviteli és erkölcsi mintát adtak a kora újkori női olvasóknak. Ifjúsági és gyermekek nevelését szorgalmazták a különböző természettudományi, történelmi, mitológiai és vallási ismereteket közlő tankönyv jellegű kiadások is. A honismereti irodalom is egyre népszerűbbé vált, mely a nemzettudat erősödését segítette elő. A művelt polgárság köreiből az ideális nőalak, az emelkedett és nemes lélek volt, ajánlott olvasmányoknak olyan művek számítottak, melyek szereplői elsősorban a kíváncsi női erényekkel cselekedtek, mint például családcentráltság, hűségesség, jótékonyosság és szelídség. A korban több olyan folyóirat is megjelent, melynek célja többek között a női olvasók elérése, és ez által az olvasásnépszerűsítés volt. Ilyen folyóirat az 1789-ben először megjelent Péczeli József komáromi református lelkész Minden Gyűjteménye és Kármán József Uránia című folyóirata.⁹

Ezek alapján kijelenthetjük, bár a főúri és nemes asszonyok olvasási szokásairól többet tudunk, az alacsonyabb rétegbe tartozó női olvasóközönségről jóval kevesebb dokumentum maradt fenn, de így is valamelyest bizonyítható és fellelhető a rendelkezésünkre álló forrásanyagokban. Sz. Kristóf Ildikó *„Istenes könyvek-ördögös könyvek”* című tanulmányában az alsóbb népréteg írni és olvasni tudásának bizonyítékait fejti ki. Forrásanyagul a boszorkánypereket dolgozta fel, melyek többsége falvakban és mezővárosokban keletkezett. Az olvasás és akár az írni tudás képessége is normától eltérőnek számított, így nem meglepő, hogy egy emberfeletti, ördöggel szövetkező boszorkány alakja sejlik fel, a kora újkori falvakban élő közösségek fejében, egy olvasni tudó nő láttán.¹⁰ Az ördöggel szövetkezésnek általában négy megnyilvánulását különbözteti meg: szóban, írásban, bizonyos jelek által vagy valamilyen mágikus cselekedettel.¹¹ Azonban elmondható, hogy a kora újkorban, a 16-18. században, ugyanezen négy kommunikációs forma volt jelen a jogi ügyletek lebonyolításakor is. Egy kommunikációs tipológia szerint, a szimbolikus tárgyakkal jelölt, szimbolikus cselekedetek által megjelenített, írásos és szóbeli megnyilvánulások egyaránt keveredtek és voltak elfogadottak a jogi szférában.¹² Az ördögi szövetség valamint a hozzá szorosan kapcsolódó boszorkányszombat röviden Pócs Éva *Tündérek, démonok, boszorkányok* című könyvében is olvasható. A boszorkányok összejövételét többek között a fajtalan táncok, csecsemőrablás és tehe-

⁹ PAPP Júlia, „Ti vagytok a’ polgári erény ’s nemzetiség védangyali...” Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában, in *Nőoktatás és könyves műveltség a 17-18. században* = Zsoltártól a rózsaszín regényig: fejezetek a magyar női művelődés történetéből, szerk. Papp Júlia, (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014), 141-143.

¹⁰ KRISTÓF Ildikó, Sz., „Istenes könyvek-ördögös könyvek”: Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján, in *Népi kultúra- népi társadalom: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XVIII.* 67-104 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995) 67-72.

¹¹ KRISTÓF Ildikó, Sz., A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?, *Acta Papensia* 2, 1-2 sz. (2002): 17.

¹² U.o. 13-15.

nek tejének elvétele jellemezte.¹³ Klaniczay Gábor *A boszorkányüldözés története* című tanulmányában részletes statisztikai elemzést kapunk a XVI-XVIII. századi magyarországi boszorkányperek kapcsán. A sorozatos és szinte állandó boszorkányvádaskodást 1565 utánra datálja. 1690-ben a boszorkányperek száma ugrásszerűen megnövekedik, de tetőfokát 1710 és 1750 között éri el, amikor évtizedenként 200-250 per keletkezett, mely négyszerese volt a XVII. század második felében lejegyzett boszorkányperek számának. Mária Terézia boszorkányperek betiltásáról szóló rendelkezései azonban véget vetettek az üldözési hullámnak.¹⁴

A boszorkányperek alkalmasak arra, hogy a mezővárosokban élők olvasási szokásairól, (ha nem is olyan konkrét formában, mint a nemesi vagy főúri rétegekben, de) közvetett módon valamelyest képet kapjunk. Vajon vissza lehet-e vezetni egy boszorkányper alapján, hogy az adott személy milyen könyvet/könyveket olvashatott pontosan? A dolgozat alapját, egy 1796-ban Makón lejegyzett boszorkányper képezi, ami szintén a nők olvasására enged következtetni, mely bizonyítására, lehetséges történések felvázolására, valamint az olvasási kultúra rekonstruálására ad lehetőséget.

Az 1796. január 6-án, Makón tárgyalt boszorkányper egy egyházlátogatás során foglalták írásba.¹⁵ Az esperesnek beadott panaszok, a presbiteri gyűlésen kerültek tárgyalásra. A boszorkánysággal vádlottak Szabó György, tanító és hitvese Szabó Györgyné, a panaszt pedig Szabó Ferenc, segédtanító és felesége Szabó Ferencné nyújtották be. A gyűlésen tanúként jelen volt még Orbán József, a két tanító felettese is. Szabó Ferencné két gyermekének megrontásával („megrontás” alatt feltételezhetően valamely végtag probléma érthető, mivel állítása szerint gyermekei „ép testtel és végtagokkal” születtek) vádolta Szabó Györgynét. Gyanúja azon az elmesélt történeten alapszik, amit Szabó Györgyné mondott akkor, mikor gyermeke megbetegedett. A mese, mely a gyűlésen ismét elhangzott, egy boszorkányról és annak menyecske leányairól szól, akik egy gyermeket hal formában megettek. Az elhangzottak alapján azonban az egyházi gyűlés úgy döntött, a vádak teljes mértékben alaptalanok, az ítélet szerint Szabó Ferencnek és feleségének bocsánatot kellett kérniük Szabó Györgytől és feleségétől, valamint többet nem vádolhatták meg a házaspárt, ha pedig ez mégis megtörtént volna, az ügyet világi bíróság elé terjesztették volna.

¹³ PÓCS Éva, Tündérek, démonok, boszorkányok, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 13.

¹⁴ KLANICZAY Gábor, *A boszorkányüldözés története*, Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 13, (Budapest: Balassi Kiadó, 2022), 219-220.

¹⁵ 1. számú melléklet: Makó-Belvárosi Református Egyházközség levéltára. I.250.b.1. Jegyzőkönyvek. Presbiteri jegyzőkönyv omniáriummal (1675) 1787–1812, p. 28. Digitalizált változata: A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyűlekezeteiben 1711–1821 között, <https://bekref.bibl.u-szeged.hu/91/> (Letöltés: 2024. február 14.)

A perből mindenesetre kiemelendő részlet az elmesélt történet, mely először Szabó Györgynétől hangzott el. Vajon a furcsa elemekkel átszőtt mesét valahol olvasta a tanító felesége, mielőtt ő azt szavakban elmondta volna? Fellelhető-e írásos formában egy hasonló történet, vagy motívum, ami az 1790-es években eljuthatott egy mezővárosban élő asszonyhoz? Mindenekelőtt azonban, hogy kérdéseinkre választ kaphassunk, a környezetet, azaz Makó városának történelmét kell megvizsgálni, az elhelyezkedése, a néphagyományok, népszokások és az ott élő reformátusok szempontjából.

Makó a Délalföldön elhelyezkedő város, a kora újkori Csanád vármegyének délnyugati részén terül el. Szomszédos városai többek közt „Holdmező Vásárhely”, „Földeák”, „Tót Komlós”, „Mezőhegyes”, Apátfalva, Szeged stb. A terület szinte teljesen a török pusztítás áldozata volt, majd 1552-ben a tatárok is feldúlták a vidéket. Pusztítások történtek még 1686-ban, 1690-ben, 1693-tól egészen 1704-ig.¹⁶ A várost 1699-ben újjáépítették, ami a mai Makó alapját is jelenti.¹⁷

A makóiak, a Báthory Gábortól 1608-ban kiadott Privilegiuma által, szabad és fegyverrel szolgáló nép volt. Az erdélyi fejedelem többek között a tatárok és törökök által jelentős mértékben pusztított lakosságot felmentette mindennemű adósság megfizetése alól szerte az országban.¹⁸ Egy 1699-ben Pozsonyban kiadott oklevélben azt is rendeletbe adták, hogy a „Királyi Szabadosoknak” említett újonnan letelepedett makóiak négy évig adózás- és szolgáltatmentesek legyenek. Szabadságára azonban csupán 1703-ig tudott szert tenni, ugyanis ebben az évben felkelt II. Rákóczy Ferenc több településsel együtt, Makót is hatalma alá vette, így a város szabadsága ugyan nem volt kimondva, de egyértelműen a fejedelem (védelme) alatt állt.¹⁹

A fejedelem 1711-es bukásával a mezőváros a Csanádi püspök keze alá került. A város lakói fel voltak mentve adó és jobbágyi munka alól, némi évi járadékot kellett csak fizetni a Királyi Kamarának, a püspökkel kötött egyesség az „uraságnak” való adózást írta elő, ami az évek során egyre emelkedő forintot, bort és termésjáradékot jelentett.²⁰

Makó szerkezeti felépítés szempontjából, a 18. század és a 19. század fordulóján, három részből tevődött össze: „Buják, a régi Makó helyén, Szent Lőrinc, az ilyen nevű régi Falu határán, és Új Város, mellyen értetik mind az a rész, mely a Várost keresztül hasító éren túl,

¹⁶ SZIRBIK Miklós, Makó városának leírása 1835-1836, A Makói Múzeum Füzetei 22 (Makó: Makó város Tanácsa), 5.

¹⁷ TÓTH Fernec, Makó településtörténeti vázlata, A Makói Múzeum Füzetei 14. (Makó, 1974), 41.

¹⁸ SZIRBIK Miklós, Makó városának leírása 1835-1836, A Makói Múzeum Füzetei 22 (Makó: Makó város Tanácsa), 11-12.

¹⁹ U.o., 14-16.

²⁰ U.o., 16-20.

Kelet felé esik.”²¹ A Bujákon lakók a hitújítókhoz csatlakoztak, tehát kálvinisták voltak, míg a Szent Lőrinc környékén élők a katolikus réteget képezték. A későbbi betelepülések következtében kialakult az orosz és a zsidó fertály is.²² A per szempontjából, minket elsősorban a református egyház tagjai érdekelnek. A város egy része a hitújítás és a hódoltság korában tért át, és egészen az 1940-es évekig népességének jelentős része kálvinista volt. A település növekedésével, új városrészek alakultak ki, ahol szintén jelentős református közösségek jöttek létre. A hívők két templommal rendelkeztek: egy 18. század végéről származó belvárosi és a később épült újbátori templommal. A templomi ülésrendet olykor-olykor megszakító családtagokon kívül, általában mindenki a megszabott helyeken foglalt helyet. Például a városi előkelőségek, a tanítók és presbiterek családjukkal együtt a szószékkal szemben ültek, a tanítók tehát kiváltságos pozícióban a társadalom magasabb rétegeivel együtt vettek részt az istentiszteleteken. A lelkész hozzátartozói, felesége és gyermekei, a szószéktől balra levő padsorban, a hívektől külön hallgatták a lelkészt. A városban két imaház is épült, amit legtöbbször a tanyákon élők, vagy az idősebb korosztály vett igénybe. Négy harangjuk volt, egy gyülekezeti tag halálakor, a harangszó hossza és mennyisége egyenesen arányos volt az elhunyt társadalmi helyzetével, ellenben az öngyilkosoknak nem járt harangszó. A hétköznapiakban, de főleg tavasztól ősziig, a munkák miatt a hitélet háttérbe szorult, de voltak, akik hagymaszedés közben is zsoltárokat énekeltek.²³

Az istentiszteletek szerves részét képező zsoltárok mellett, a vidék számos népköltészeti műfajjal is rendelkezik. Egészen a középkorra visszavezethető népi imádságok, ráolvasások, legendák és mondák sokasága gazdagítja a térség írott anyagát. A helyi népköltészet emlékeit őrzi a Makói énekeskönyv is, mely Küllős Imola bemutatásával olvasható Tóth Ferenc Makó néprajza kötetében.²⁴ Szirbik Miklós, Makó egykori prédikátora és a város első történetírója is említést tesz a paraszti poétáskodásról: „Nagy módiban van itt a poétáskodás is, melly szerint sokan találkoznak a kevésbé tanult emberek között is olyanok, a kik minden nevezetes, víg, szomorú, vagy nevetséges történetet, a magok módjok szerint versekbe szeretnek foglalni”²⁵ De mi a helyzet, a csodálatos vagy éppen történelmi elemekkel átszőtt mesékkal? A makói mesemondással kapcsolatos szokások, a 19. század végéig léteztek, mert a hagymatermesztés munkafolyamata nem volt közösségi tevékenység, ezért a néprajzi gyűjtések során,

²¹ SZIRBIK Miklós, Makó városának leírása 1835-1836, A makói múzeum füzetek 22 (Makó: Makó város Tanácsa), 22.

²² TÓTH Ferenc, Makó településtörténeti vázlata, A Makói Múzeum Füzetek 14. (Makó, 1974), 46.

²³ TÓTH Ferenc, Makó néprajza, (Makó, 2008), 917-923.

²⁴ KÜLLŐS Imola, Makói énekeskönyv, in TÓTH Ferenc, Makó néprajza (Makó, 2008) 631-657.

²⁵ SZIRBIK Miklós, Makó városának leírása 1835-1836, A makói múzeum füzetek 22 (Makó: Makó város Tanácsa), 37.

itt viszonylag kevés mese gyűlt össze, ellentétben a szomszédos dohánytermesztő községekkel.²⁶ Kutatásunkban azt a tényt is figyelembe kell venni, hogy a korban, vagyis a 18. században, milyen olvasásélmények voltak. Mivel az alacsonyabb társadalmi rétegekben igen kevesen tudtak írni és olvasni, ezért az úgynevezett közösségi olvasás vált általánossá. Két fajtáját érdemesebb kiemelni: az egyik, mikor egy személy olvas fel, egy közösség számára, a másik, mikor több ember ugyanazt a könyvet olvassa, de ehhez nem gyűlnek össze. Az utóbbi leggyakoribb példája a Biblia volt, míg az előbbi sokkal inkább közelíthető a boszorkányperünkhöz és a meséléshez. Másrészt pedig, az olvasás, mivel csak kevesek voltak képesek rá, státusszimbólumot is jelentett.²⁷ Legelterjedtebb és legismertebb mesetípusnak a tündérmesék számítottak. Hősei valamilyen emberfeletti erővel rendelkeztek, állandó részét képezték a csodás elemek és a varázslatos átváltozás is.²⁸ Az általam bemutatott makói perben elhangzott történetben az átváltozás emberfeletti képessége jelenik meg, ami feltételezi, hogy az elmondott mese egy hasonló motívummal akár írott formában is megtalálható, és ezzel a kora újkori női olvasás újabb bizonyítéka tárulna elénk. Dolgozatom további részében levezetem, hogyan kíséreltem meg visszafejteni az olvasmányt, milyen eredményekre és következtetésekre jutottam kutatásaimban.

Először, Dömötör Ákos *Magyar népmesekatalógus* 2. kötetét tettem vizsgálataim középpontjává. A tündérmesék különböző alcsoportjain belül rátaláltam a „boszorkány háztartása” típusba sorolt történetekre. A boszorkány házába csalogatja a hőst, ahol általában emberi csontok maradványai találhatók, esetleg hullákkal van tele és állatok dolgoznak benne. A hős megmenekülése is a történet része, ez változatoknál eltérhet. Merényi László által összegyűjtött *Eredeti népmesék* című kötetben például, „A boszorkány” meséjében megtörténik a megévés, amit a bibliai Jónás és cethal hasonlattal állít párhuzamba.²⁹ Kurt Ranke a „boszorkány háztartása” mondáról azt állapította meg, hogy egész kelet Európában elterjedt volt, minden szláv és balti nép ismerte. A cselekménytípusnak 90 különböző nemzetiségű változata létezik, a németeknél 36 eltérő történet ismert. Sőt, a boszorkányperekben is feltűnik ez a monda. Schram Ferenc *Magyarországi boszorkányperek* gyűjteményében egy németújvári per jegyzőkönyve is megemlíti hasonlót: „...egy ember al csontot is talalvan nala...”³⁰ Szintén a Magyar népmesekatalógusban található az „Anyám megölt, apám megevett” mesetípus is, melyben az

²⁶ TÓTH Ferenc, Makó néprajza (Makó, 2008) 517-524.

²⁷ HEGYI Ádám, „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...”: Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között, A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2018) 242.

²⁸ TÓTH Ferenc, Makó néprajza (Makó, 2008) 517-524.

²⁹ 2. számú melléklet: MERÉNYI László gyűjt., Eredeti népmesék (Pest: Heckenast Gusztáv, 1861.)

³⁰ DÖMÖTÖR Ákos, Magyar népmesekatalógus 2 (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1988), 168.

asszony mostohafiát öli meg, megfőzi és feltálalja úgy az apának, hogy az nem tudja, tulajdon gyermekét eszi.³¹

A következőkben arra voltam kíváncsi, hogy milyen dokumentumok lehettek általánosságban megtalálhatók egy kora újkori református háztartásban Makón. Nemcsak az egykori prédikátor, Szirbik Miklós könyvtára ismert, de szerencsére ő és Kis Bálint is ír az akkori olvasmányokról, amiket tanulmányukban felsorolásszerűen be is mutatnak, ami nagy segítséget jelentett a kutatás szempontjából. A prédikátor könyvtárának jegyzékét átnézve, túlnyomórészt vallásos könyvek voltak megtalálhatók, magyarul, latinul, vagy németül. Az imák és az egyházi beszédek mellett filozófiai művek, néhány orvoslással vagy számtannal foglalkozó kötet, valamint természettudományi, nyelvtan és irodalmi, történelmi, földleírások és utazásos könyveket tartalmazott a magánkönyvtár. A 19. század elején összeírt katalógus összesen 320 db. kötetet tartalmazott,³² amik között mesét és ponyvairodalmat sem találtam. Ennek ellenére Szirbik Miklós említést tesz a makói háztartásokban lévő könyvekről:

„Makó lakosainak erköltseikről, szokásaikról átadjában, már az első Részben § 24. tétetvén említés: itt a Felekezetünkbeliek tsak buzgóságokról szólhatok. Értem ezen elsőben Templomba, és halottakhoz való szorgalmatos eljárásokat, s könyvszereteket. Aliig van olyan ház, mellyben Biblia, és Keresztény Tanítások, olyan pedig egy sins, mellyben Soltár és apró Könyörgéses könyvek ne volnának. Tartanak némellyek Biblia magyarázatokat, Prédikátiákat, Históriákat és verseskönyveket.”³³

Kis Bálint részletekbe menő felsorolást tár az olvasók elé:

„Házi közönséges könyveik: a kalendárium, egy-két imádságos könyv és énekeskönyv találtatik néhol Biblia is, és a Keresztény tanítások. Ezekhez járulnak az iskolából kikerült gyermekeknek megmaradt rongyos könyvek, mineműek az Útmutatás, Hübner históriája, Kis káté, Öreg káté, halottas könyv. Ahol nőtlen ifjak, leányok vannak, ottan talátnak: Álmoskönyv, Szerencsekerék, Csízió, Hét szép világi énekek, Árgirus históriája, Flórencz, Tékozló fiú, Kádár históriája, Toldi Miklós, Ludas Matyi, a Szép Juhászné, s más efféle apró könyvecskék, melyeknek olvasásánál vasárnapon szokták magokat mulatni.”³⁴

A dokumentumok pontos megkeresése előtt, azonban olyan boszorkányperek gyűjtésébe kezdtem, amiben hasonló motívumok találhatók meg, mint például a megevés és az átvál-

³¹ DÖMÖTÖR Ákos, Magyar népmesekatalógus 2 (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1988), 407.

³² TÓTH Ferenc szerk., Szirbik Miklós élete és munkássága, Szirbik Miklós Társaság Füzetek 1 (Makó: Makói Belvárosi Református Egyházközség, 1996), 26-35.

³³ SZIRBIK Miklós, Makó városának leírása 1835-1836, A makói múzeum füzetek 22 (Makó: Makó város Tanácsa) 95.

³⁴ KIS Bálint, A Békés-bánati református egyházmegye története, Dél-Alföldi évszázadok 5 (Békéscsaba, Szeged: 1992), 215.

tozás. Komáromy Andor által szerkesztett *Magyarországi boszorkánypererek oklevéltárában* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1910) legfőképp átváltozással kapcsolatos pereket találtam. Leggyakrabban valamilyen állat képébe változtak: béka, marha, farkas (2-szer), tyúk, macska (6-szor), kutya (2-szer). Hallá változást egyik boszorkányperben sem találtam. A gyermekrontás (104 db.), mely akár gyermekbetegségek vagy gyermekhalál formájában is megmutatkozott, nem volt idegen a boszorkányperekben. Példának okáért, Szegeden 1730-ban lejegyzett boszorkányper alapja egy gyermekcsonkítás vádja volt. Sebestyén Márton hitvese, a néhai Boros János özvegyét vádolta meg azzal, hogy varázslattal tönkretette gyermekét, azáltal, hogy csontjait kiszedte.³⁵ Ezen kívül kerestem még Schram *Ferenc Magyarországi boszorkánypererek 1529-1768 I.* kötetében is, ahol sokkal több példát találtam az evés különböző megnyilvánulásaira. A cselekvést azonban kétféleképpen értelmezhetjük. Egyrészt az úgynevezett étetésként, vagyis etetésként, étel okozta megbetegedésként, másrészt pedig valamely végtagnak, általában lábnak, átvitt értelemben való tényleges megevéseként, ezáltal az adott testrész működésképtelenné tételéről beszélhetünk. Csongrád megyében 1734-ben történt esetben például egy gyermekevés igen durva leírását olvashatjuk: „...Sör Pecsénye kelle-ne, melyre csak hamar által futván az uczán a tulsó Sorra egy férfi, de ki volt, nem tudgya, s hozot egy szép szopós kövér gyermeket, de nem tudgya férfi volt e, vagy leány? Szintén úgy sikoltot kezekbe, és csak hamar öszve vagdálván, vassfazékban meg főzték és közönségesen meg ették, a Csontyait penigh öszve szedvén, Széna Murvával elegyítvén öszve rakták mondván: nó már vigyetek oda, az hol volt, a mintis el vitték, onnét meg indulván, Seregestúl mentenek Szegedre ...”³⁶ Ezen osztályozás alapján, 20 db. étellel való etetést találtam és csupán 7 db. boszorkányper említi a különös „emberevést”, ami az általam bemutatott boszorkányperben is előfordul. Lehetséges lenne, hogy mesékben, azaz a kora újkori formájában, ponyvákban is megtalálható lenne egy hasonló motívum, ami végül a szóban forgó boszorkányperekben is megfigyelhető?

Kutatásom következő lépcsőfoka azon ponyvairódalom megkeresése volt, melyek Szirbik Miklós és Kis Bálint leírásában szerepeltek. Kezdetben csak általánosan néztem utána ezeknek a dokumentumoknak, majd Petrik Géza *Magyarország bibliográfiája*, és Pogány Péter *A magyar ponyva tüköre* c. tanulmánya segítségével konkrét példákra szűkítettem a keresést, amik a per létrejötté, vagyis 1796-os év körül nyomtattak. Az így létrejött bibliográfiai összeírásba 18 darab tétel került, melyek nagy részét az Országos Széchényi Könyvtárban megtaláltam és átnéztem. 1738-ban és 1756-ban valamint 1783-ban kiadott álmoskönyveket

³⁵ KOMÁROMY Andor szerk., *Magyarországi boszorkánypererek oklevéltára* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1910), 433.

³⁶SCHRAM Ferenc, *Magyarországi boszorkánypererek 1529-1768 I.*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 247.

nem találtam meg, csupán egy jóval előbb keletkezett dokumentum töredékét találtam, melyben sajnos a keresett kifejezések, motívumok nem voltak megtalálhatók.³⁷ Ugyan így, a Szerencsekerékre ugyan nehezebb volt rátalálni, hiszen általában nem ebben a formában szerepel a bibliográfiai leírásokban: „*Fortuna, az az szerentsének vagy szerentsétlenségnek kereke. Melyet mostan pedig újobban, az abban mulatozóknak kedvéért, ötötszer nyomtatásba adott*”(Komárom: ny. n., 1790). Végigolvasva itt se találtam gyerekevésre, vagy halra utaló szöveget, vagy illusztrációt. Ugyanígy jártam, Argírus és Tündér Ilona históriájánál,³⁸ Flórenc-nél,³⁹ a Tékozló fiú történeténél,⁴⁰ Vitéz Kádár István históriájánál,⁴¹ Ilosvai Toldijánál,⁴² és Fazekas Mihály „*Lúdas Matyijánál*”⁴³ is. A nem kevés mennyiségű világi énekből ugyan összegyűlt jó néhány, de egyik se tartalmazott éppen hét darab költeményt. A szövegeket elolvassva, itt sem jutottam eredményre. Királyhegyi János „*Cisio*”-ja azonban tartogatott számomra egy érdekes egybeesést. Az 1770 körül újra kiadott és bővített változatot Budán a Landerer nyomda adta ki. A dokumentum tartalmazza a hónapok leírását, majd ismertetőt közöl a bolygókról is, például a Jupiterről vagy a Marsról. A IX. „fejezetben” elkezdődnek a csillagjegyek ismertetései is, azoknak hatásai. A halak jegy bemutatásánál a szerző különös figyelmet szentel a lábra. „Midőn a Nap ez jegyben vagyon, nedves és homályos esős idő áll. Midőn a Hóld benne vagyon, nem jó a lábat orvosolni, tselédet fogadni, tűzben tselekedni (...) fél részent jó eret vágatni, de a lábodat ne bánts-d ...”.⁴⁴

Végül Giambattista Basile *Pentameron* című meséskötetét is átnézve, Ninillo és Nennella meséjében, szintén megjelenik a vízi állat alakja, ugyanis Nennlát bekapja egy elvarázstalt hal.⁴⁵ A mese inkább a Bibliai Jónás történetére emlékeztet, de a motívum szempontjából illeszkedik a boszorkányperünkhöz.

Összefoglalva, a női olvasás a kora újkorban ritka jelenségnek számított, ami abból adódott, hogy a nők nem kaptak kellő iskoláztatást, így otthon kényszerültek az írás és olvasás

³⁷ „Álom könyvetske, miképpen az éjjeli látásokat, jelentéseket és álmokat érteni és magyarázni kell”, (Várad: Szenci Kertész, 1640-1645 között)

³⁸ GERGEI Albert, „Historia egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szűzleányról”, (Buda: 1749)

³⁹ KÖNYI János, Ártatlan multság, avagy Florentz és Lion vitézeknek, amint is Marcebilla török kis asszonynak ritka példájú története, (Buda: Landerer, 1794)

⁴⁰ SZENT-MÁRTONI BODÓ János, „Historia, avagy igen szép példa a tékozló fiúról: Hozzáadatott vadászás dicsérete...”, (Vác: Ambró nyomda, 1791)

⁴¹ „Vitéz Kádár Istvánnak historiaja, mely: Az ő fegyver-viselésének végső részét foglalja bé, és mostan e kis formában, az új dolgoknak olvasásában gyönyörködőknek kedvéért újonnan kinyomtatott”(Hely és kiadó nyomda nélkül, 1770)

⁴² ILOSVAI SELYMES Péter, „A hires neves Tholdi Miklósnak jeles tselekedeteiről és bajnokságairól való história”, (H. ny. n., 1790)

⁴³ FAZEKAS Mihály, „Lúdas Matyi”: egy eredeti magyar rege, (H. k. é. nélkül)

⁴⁴ KIRÁLYHEGYI János, „Cisio az az: az astronomia tudományak rövid értelemmel való leírása”, (Buda: Landerer, 1770 körül), 52.

⁴⁵ BASILE, Giambattista, *Pentameron: a mesék meséje avagy a kicsik mulattatása*, (Budapest: Pesti Kalligram Kft., 2014) 470.

elsajátítására, vagy kivételes esetben az apácák tanították őket. Mivel a kor nem igazán preferálta a női olvasást, hiszen olyan könyvek birtokába is juthattak, amit erkölcstelennek tituláltak, ezért szinte csak a főúri rétegekben született leányok és asszonyok része tudott olvasni és írni. Nem meglepő, hogy az alsóbb néprétegbe tartozó nők olvasni tudása a kora újkorban nehezen bizonyítható, mert az általam átnézett források sem elegendőek ahhoz, hogy azokból és az 1796-os makói boszorkányperből egyértelmű következtetéseket állapíthassunk meg. A korábban említett közösségi olvasmányélmény kapcsán fontos megemlíteni még, hogy az olvasás képessége egyfajta státuszszimbólumot jelentett, amit egy makói per tökéletesen ábrázol. A perben Kocsis István adószedő házában, Barna János bakter és Kurucz Mihály összeverekedtek, mert az utóbbi dühösen, olvasni tudását kijelentve, káromkodva földhöz dobálta az adószedő könyveit.⁴⁶ Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a két tanító (Szabó Ferenc és Szabó György) munkatársak voltak, és a per akár egy munkahelyi viszály (alacsonyabb, magasabb státusz) egy lecsapódása volt. Az elmesélt történet kapcsán pedig, csupán feltételezhető, hogy egy hasonló motívummal találkozott Szabó Györgyné, viszont gyakorlatilag bármi előidézhetette a mese alapötletét. Nem kell messzire mennünk, a képzőművészetekben például Hieronymus Bosch képein is furcsa alakok és nem ritkán halak is megjelennek, melyek embert nyelnek el.⁴⁷ Talán még érdekesebb Pieter Brueghel „A nagy hal megeszi a kis halat” című metszete, melyen egy flamand közmondás népies formája van latinul feltüntetve és illusztrálva. „Nézd fiam, én már régóta tudom, hogy a nagy hal megeszi a kicsit”, ami kifejezi, hogy az erősek ösztönösen és következetesen zsákmányolják a gyengéket,⁴⁸ ez viszont megint csak a státusból adódó viszályt támasztja alá. A képet nem feltétlen kellett eredeti formájában látnia. A kora újkorban terjedő ponyvákon, sokféle illusztráció megjelent, melyek az eredeti európai képalkotó stílusirányokat képviselik, pontosabban azok apróbb, egyszerűbb lecsapódásait. Az illusztrációk sokrétűek. Gyakorlatilag a 16. századi lantostól és gitárostól kezdve, a különböző szalagmotívumokon át, kontár ábrákon keresztül a barokk stílus, a klasszicista fejléc, grafikusművészig, és karikatúráig minden megtalálható. A kizárólagos fametszetes technikát, a rajzolás és az eszközök hiánya, valamint főképp az olcsó kiadásra való törekvés magyarázza.⁴⁹ Úgy gondolom, hogy ilyen illusztrált dokumentumok aligha lehettek megtalálhatók egy református közösségbe tartozó családnál, viszont nem zárnam ki teljes

⁴⁶ HEGYI Ádám, „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...”: Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolata a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között, *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2018) 242-243.

⁴⁷ WILHELM Fraenger, Hieronymus Bosch, (Drezda: Corvina Kiadó és Verlag der Kunst, 1989), 39. kép

⁴⁸ 3. számú melléklet: The Metropolitan Museum of Art: Big Fish Eat Little Fish <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/338694>

⁴⁹ POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre* (Budapest: Magyar Helikon, 1978), 334-335.

mértékben a kép hatására kialakult asszociációt sem, mely valamely tündérmese formájában öröklődött tovább.

A mesék évszázados múltjára Robert Darnton hívja fel a figyelmet, a *Lúdanyó meséi* című tanulmánykötetében, ami elsősorban a XVIII. századi francia paraszti mesemondás és népmesekultúra elemeit eleveníti fel. A pszichoanalitikusok, mint Erich Fromm és Bruno Bettelheim elméleteivel ellentétben, a meséket történelmi kontextusba helyezve értelmezi és vizsgálja. A népmesék egy adott kor szokásait, kulturális hagyományait valamint mentalitását szemléltetik, és változásainak függvényében, a mesék is megváltoznak. A XVIII. századi francia mesemondók a valóságot, annak brutális és leplezetlen valójában mutatták meg. A szóban való mesemondás természetesen az írástudatlan paraszti körökben volt a legelterjedtebb, azonban az írástudás megjelenése, elterjedése se szakította meg ezt a hagyományt.⁵⁰ Darnton elemzését a makói perben megjelenő mesére is kivetíthetjük azáltal, hogy sokkal inkább mutatja az akkor élő szokásokat és a közösség hagyományait, mintsem olvasmányait.

Ezek alapján elmondható, mivel a kutatás során a történet írott formában nem került elő, és a XVIII. században még élénken élő szóban történő mesemondás elterjedtsége is azt igazolja, hogy egy szájhagyományból ismert messe hangzott el, a meggyanúsított Szabó Györgynétől.

⁵⁰ DARNTON, Robert, *Lúdanyó meséi: A nagy macskamészárlás*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 17-34.

1. számú melléklet:

Makói boszorkányper, 1796. január 6.⁵¹

[p. 28.] 3-o. Szabó György tanítónak, Szabó Fer[enc] praeceptor és felesége ellen tiszteletes senior úrhoz adott a visitatio alkalmatosságával pedig ezen presbiteriále consistoriumhoz utasított panaszos instantziája felvételén és elolvastatván. Szabó Ferentz felesége maga önként megvallotta, hogy Szabó Györgyné felől olly vélekedéssel volt, – most is azzal van – hogy az boszorkány. Már két gyermekét, akik ép testel és tagokkal születtek, ő rontotta meg. Úgy szintén[n] Görbe Péternének is két gyermekét, de a férje Szabó Ferentz praeceptor is – amint szavaiból kitettzik – hasonló vélekedésben volt, és vagyon.

Orbán József rector uram vallásából is világosságra jött, aki Szabó Ferentznek szemébe mondotta, hogy amidőn őtet dorgálta azért, hogy miért boszorkányozta meg Szabó Györgynét, azt felelte: hát miért jár a vásárra? Most is azért ment el a tanító, mert boszorkány, ottan van a boszorkányok gyűlése.

Az is ide járul, hogy midőn Szabó Ferentzné kisgyermeké sinleni⁵² kezdett, és azt panaszkolta Szabó Györg[y]nének: ez amannak valami régi meseforma mesét mondott, melly szerént a kisgyermeket v[ala]mely boszorkány a maga menyetske leányával együtt pottyka képében meg ették, amely mese Szabó Ferentznében az ilyen haszontalan vétkes vélekedésekre impressive szerzett.

Elvégeztetett

Mínthogy Szabó Ferentznek és feleségének mostani beszédg[y]ekből és magok viselésekből, úgy szintén Orbán József rector uram szembemondott bizonyításából, és Nagy Ferencz vallásából világosan kitettzik, hogy Szabó Ferentz és a felesége minden ok nélkül rágalmazták Szabó Györgyöt és hitese társát. Ellenben pedig Szabó Györgyné által elbeszéltetett mesetörténetnek hallása sem volt alkalmas arra, hogy aztat Szabó Ferentzné gyanúságba végye és rágalmazza. Szabó György és hitese ártatlanoknak ítéltetvén megkínáltattak, ha megelégeszenek-e azzal, ha amazok megkövetik? Akik a követtséggel megelégedvén, ezt felvévén Szabó Ferentz és a felesége keményen megdorgáltattak, és nekik tudokra adatott, hogy ha ennek utánna Szabó György és felesége ellen legkisebb gyalázatot kezdenek is, a város külső fórumára adattatnak, és ottan érdemek szerint büntettetnek.

⁵¹Makó-Belvárosi Református Egyházközség levéltára. I.250.b.1. Jegyzőkönyvek. Presbiteri jegyzőkönyv omniáriummal (1675) 1787–1812, p. 28. Digitalizált változata: A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyűlekezeteiben 1711–1821 között, <https://bekref.bibl.u-szeged.hu/91/> (Letöltés: 2024. február 14.)

⁵²Sínleni = megsínyni.

2. számú melléklet:

A boszorkány

Egyszer egy szolgáló szállást kért egy vén asszonytól, ki boszorkány volt. Ez adott is neki.

Mikor le akart feküdni a boszorkány, azt mondja a leánynak, hogy mossa meg a lábát.

A leány odamegyen s mosogatni kezdi a vén asszony lábát. A mint ott mosogatja, egyszer azt találja mondani a vén banyának:

- Ejnye, be sárga ez a kend lába!

- Sárga biz az, mert sok halottat meggázolt már az!

No ez abban maradt, de kevés idő múlva, megint csak elkezdi a leány.

- Ejnye, be sárga ez a kend keze!

- Sárga biz az, mert sok halottat megszorongatott már az!

No jó, ez megint abban maradt, hanem kevés idő múlva megint csak elkezdi a leány:

- Ejnye, be sárga ez a kend foga!

- Sárga biz az! mert sok halottat megrágott már az... Hamm! téged is bekaplak!

És a boszorkány a szegény leányt minden szőröstől-bőröstől úgy a hogy volt, bekapta s elnyelte mint Jónást a czethal.⁵³

⁵³MERÉNYI László gyűjt., Eredeti népmesék (Pest: Heckenast Gusztáv, 1861.)

3. számú melléklet:

Pieter van der Heyden, Pieter Bruegel the Elder: A nagy hal megeszi a kis halat, 1557, metszet

Forrás: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/338694>

Irodalomjegyzék:

1. „Álom könyvetske, miképpen az éjjeli látásokat, jelentéseket és álmokat érteni és magyarázni kell”, (Várad: Szenci Kertész, 1640-1645 között)
2. BASILE, Giambattista, Pentameron: a mesék meséje avagy a kicsik mulattatása, (Budapest: Pesti Kalligram Kft., 2014)
3. DARNTON, Robert, Lúdanyó meséi: A nagy macskamészárlás, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987)
4. DÖMÖTÖR Ákos, Magyar népmesekatalógus 2 (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1988)
5. FAZEKAS Mihály, „Lúdas Matyi”: egy eredeti magyar rege, (H. k. é. nélkül)
6. GERGEI Albert, „Historia egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szűzleányról”, (Buda: 1749)
7. HEGYI Ádám, „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...”: Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között, A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai, (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2018)
8. HOPP Lajos szerk., Mikes Kelemen: Törökországi levelek és misszilis levelek, Mikes Kelemen összes művei 1. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 39.
9. ILOSVAI SELYMES Péter, „A hires neves Tholdi Miklósnak jeles tselekedeteiről és bajnokságairól való história”, (H. ny. n., 1790)
10. KÉRI Katalin, „Női élet, leánynevelés a XVI-XVIII. századi Magyarországon”, in Női élet, leánynevelés az újkorban 106-136 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2015)
11. KIRÁLYHEGYI János, „Cisio az az: az astronomia tudománynak rövid értelemmel való leírása”, (Buda: Landerer, 1770 körül)
12. KIS Bálint, A Békés-bánati református egyházmegye története, Dél-Alföldi évszázadok 5. (Békéscsaba, Szeged: 1992)
13. KLANICZAY Gábor, A boszorkányüldözés története, Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 13, (Budapest: Balassi Kiadó, 2022)
14. KOMÁROMY Andor szerk., Magyarországi boszorkányperek oklevéltára (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1910)
15. KÓNYI János, Ártatlan mulatság, avagy Florentz és Lion vitézeknek, amint is Marcella török kis asszonynak ritka példájú története, (Buda: Landerer, 1794)
16. KÖSZEGHY Péter szerk., Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: Középkor és kora újkor, Magyar Művelődéstörténeti Lexikon 8, (Budapest: Balassi Kiadó, 2008)

17. KRISTÓF Ildikó, Sz., A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?, Acta Papensia 2, 1-2 sz. (2002): 3-28.
18. KRISTÓF Ildikó, Sz., „Istenes könyvek-Ördögös könyvek”: Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján, in Népi kultúra- népi társadalom: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XVIII. 67-104 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995)
19. KÜLLŐS Imola, Makói énekeskönyv, in TÓTH Ferenc, Makó néprajza (Makó, 2008)
20. Makó-Belvárosi Református Egyházközség levéltára. I.250.b.1. Jegyzőkönyvek. Presbiteri jegyzőkönyv omniáriummal (1675) 1787–1812, p. 28. Digitalizált változata: A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyűlékezeteiben 1711–1821 között, <https://bekref.bibl.u-szeged.hu/91/> (Letöltés: 2024. február 14.)
21. MERÉNYI László gyűjt., Eredeti népmesék, (Pest: Heckenast Gusztáv, 1861)
22. MONOK István, „A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16-17. században”, in A zsoltártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből, szerk. PAPP Júlia (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014), 82-87.
23. Országos Széchényi Könyvtár: Festetics-kódex, <https://www.oszk.hu/kiadvany/festetics-kodex>
24. PAPP Júlia, „Ti vagytok a’ polgári erény ’s nemzetiség védangyali...” Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában, in Nőoktatás és könyves műveltség a 17-18. században = Zsoltártól a rózsaszín regényig: fejezetek a magyar női művelődés történetéből, szerk. Papp Júlia, (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014), 141-143.
25. PÓCS Éva, Tündérek, démonok, boszorkányok, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989),
26. POGÁNY Péter, A magyar ponyva tüköre (Budapest: Magyar Helikon, 1978)
27. POLNER Zoltán, Éganyám, földanyám: Makó környéki ráolvasások és hiedelmek, Makó Múzeum füzetek 45, (Makó, 1985)
28. SCHRAM Ferenc, Magyarországi boszorkányperek 1529-1768 I. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970)
29. SZENT-MÁRTONI BODÓ János, „Historia, avagy igen szép példa a tékozló fiúról: Hozzáadatott vadászás dicsérete...”, (Vác: Ambró nyomda, 1791)
30. SZIRBIK Miklós, Makó városának leírása 1835-1836, A makói múzeum füzetek 22 (Makó: Makó város Tanácsa)

31. The Metropolitan Museum of Art: Big Fish Eat Little Fish <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/338694>
32. TÓTH Ferenc, Makó néprajza (Makó, 2008)
33. TÓTH Ferenc, Makó településtörténeti vázlata, A Makói Múzeum Füzetei 14. (Makó, 1974)
34. TÓTH Ferenc szerk., Szirbik Miklós élete és munkássága, Szirbik Miklós Társaság Füzetei 1 (Makó: Makói Belvárosi Református Egyházközség, 1996), 26-35.
35. „Vitéz Kádár Istvánnak historiaja, melly: Az ő fegyver-viselésének végső részét foglalja bé, és mostan e kis formában, az új dolgoknak olvasásában gyönyörködőknek kedvéért újonnan kinyomtatott”(Hely és kiadó nyomda nélkül, 1770)
36. WILHELM Fraenger, Hieronymus Bosh, (Drezda: Corvina Kiadó és Verlag der Kunst, 1989)